

8.

Metaforikus anaforák

Csatár Péter–Haase Zsófia

1. Elöljáróban

Egy korábbi tanulmányban (Haase 2020) már szó esett arról, hogy a szövegen belüli referenciális utalás egyik legfőbb eszközének tekinthető anaforákra a kutatások hagyományosan mint stabilitást őrző, kontinuitást szolgáló nyelvi elemre tekintenek, holott a szövegkoherencia létrehozásának, illetve fenntartásának ezen eszközei korántsem csupán tematikus funkcióval bírnak, azaz nem kizárólag régi, már ismert információt hordoznak. Számos anaforatípus szolgálja a kontinuitás mellett a progressziót is a szövegekben, ami azt jelenti, hogy amellett, hogy egy már korábban megemlített, azaz aktivált referensre vagy referensekre utalnak vissza, új információkkal is gyarapítják a szövegvilág-modellt, a referensek mentális reprezentációját, azaz rematikus funkciójuk is van.

A régi és új információt egyszerre hordozó progresszív anaforatípusok körébe sorolhatók az ún. „specifikáló anaforák”, a „kombinációs anaforák”, a „többes számú anaforák”, a „megváltozott referensekre utaló anaforák” (Haase 2020), illetve a korábban részletesen is tárgyalt „komplex anaforák” (Haase 2016) és „indirekt anaforák” (Haase 2012) is. A felsorolásból kimaradtak az ún. „metaforikus anaforák”, melyeknek szintén kettős arculatuk van: a stabilitást, a kontinuitást, illetve a szövegekben megmutatkozó dinamikát, progressziót, a szöveg kiterjesztését egyaránt szolgálják, egyszerre tehát tematikusak és rematikusak.

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa a metaforikus anaforák e kettős szövegszintű szerepét, illetve rávilágítson arra, hogy a szövegvilág-modell (SZVM) mint kognitív elméleti keret (Schwarz 2008) miért alkalmas ennek az anaforatípusnak (is) a leírására. Skirl (2007) munkájából kiindulva, azt összefoglalva és továbbgondolva azt is megmutatjuk, hogy miért tekinthetők a metaforikus anaforák szemantikai-pragmatikai interfész jelenségnek, illetve megkíséreljük megválaszolni azt a kérdést, hogy miben áll az az új információ, amellyel ezek az anaforák gazdagítják a szöveget.

Elöljáróban fontos felhívunk a figyelmet arra, hogy a bemutatandó jelenség, a metaforikus anaforák vizsgálata korábban nem tartozott a nyelvészeti indíttatású metaforakutatás fősodrába. Ennek okai a metaforakutatás hangsúlyaival magyarázhatók a legegyszerűbben. A metaforakutatók ugyanis a metaforára elsősorban szemantikai jelenséggként tekintettek: mind a pragmatikai újraértelmezési elmélet (Searle 1979) követői, mind a klasszikus fogalmi metaforaelmélet

(Lakoff–Johnson 1980; Lakoff 1993; Kövecses 2005) képviselői jelentéseken, illetve jelentésekkel végzett mentális folyamatként, valamint annak eredményeként értelmezték a metaforát.¹

A metaforikus anaforák azért is kívül estek a metaforakutatók érdeklődésén, mert a kutatók a metafora kognitív státuszának felderítéséhez elegendőnek tartották egy megnyilatkozáson belül azonosítani és elemezni a metaforikus kifejezéseket, és nem foglalkoztak különösebben sem a metaforák konnotatív jelentésének vizsgálatával (vö. Kocsány 1995), sem pedig a metaforák különféle szövegben betöltött funkcióival.

Az is megjegyzendő, hogy a metaforával ellentétben a metonimikus kifejezésekre történő anaforikus utalással több tanulmány is foglalkozott (vö. Warren 2004-et és az ott bemutatott szakirodalmi összefoglalót). Ezek a munkák azonban szintén nem a metonímia szövegbeni funkciójára, hanem sokkal inkább a metonimikus kifejezések és az anaforikus névmás megválasztásának és egyeztetésének kérdéskörére koncentrálnak, ami a metaforikus anaforák esetében nem releváns (vö. Warren 2004: 105). Összességében tehát úgy tűnik, hogy a megnyilatkozások, illetve a mondathatárokon átívelő figurativitás, illetve annak a szövegben betöltött funkcióinak a kutatása olyan kevésbé feltárt jelenség, amelyet érdemes részletesebben is górcső alá venni.

Tanulmányunk első fejezetében ezért összefoglaljuk Skirl (2007)-es munkájának tanulságait a metaforikus anaforák szövegbeni funkciójáról, majd a második és harmadik fejezetben felvázoljuk, hogy milyen elméleti modellekre támaszkodva lehetne átfogó leírást adni a metaforikus anaforák természetéről. A tanulmányt a negyedik fejezetben egy összefoglaló zárja, amelyben elhelyezzük a metaforikus anaforát az anaforák rendszerében. Dolgozatunk mindazonáltal ennek a komplex kérdéskörnek inkább felvázolására, a leírási modellek bemutatására, semmint egy részletes kép megrajzolására vállalkozik.

2. A metaforikus anaforák mint rematikus tematizálások

Egy kifejezés anaforikus és metaforikus használata nem zárja ki egymást. Metaforikus anaforákkal gyakran találkozhatunk irodalmi szövegekben, de az újságcikkek, médiaszövegek is gazdag forrásai ennek az anaforatípusnak, vagyis a

¹ A metafora mint mentális reprezentáció kutatása a pszicholingvisztikai projekteket is inspirált (Gibbs 1994) és számos rivális értelmezési modell jelent meg a '90-es évek végétől (Boroditsky 2000; Bowdle–Gentner 2005; Glucksberg 2001), amelyek vagy kritikailag és elutasítólag, vagy legalábbis csak részben támogatólag viszonyultak a kor uralkodó paradigmájához, a fogalmi metaforaelmélethez. Ezeket az elméleteket a metaforikus jelentés mentális alapjainak empirikus, kísérleti azonosítása érdekelte leginkább, és csak kevés vizsgáldás irányult a metaforikus anaforákra (vö. Budiú–Anderson 2002, 2003; Corazza–Genovesi 2020).

mindennapi nyelvhasználatától sem idegen jelenséggel van dolgunk (Skirl 2007: 103). Tekintsük a következő példát:

- (1) *A csecsemő édesen aludt a babakocsiban. A csomag meg sem mozdult, csak halkán szuszogott.*

A példa második mondatában szereplő *a csomag* névszói csoport határozott névelővel áll, ami azt hivatott jelezni, hogy a nyelvi kifejezés referense már meg lett említve korábban a szövegben, így régi, már ismert információnak számít, témaként jelentkezik tehát. A definiáltság jelzi, hogy a referens az olvasó szövegről alkotott mentális reprezentációjában könnyen elérhető, hozzáférhető, a referensnek a pusztá reaktiválása történik, nem pedig egy új referens aktiválása, azaz létrehozása. A probléma, vagyis a kiemelt névszói csoport referensének azonosítása, valamint az adott szövegrészlet feldolgozási sebességének viszonylagos lassúsága éppen abból adódik, hogy a példa első mondatában nincs olyan kifejezés, melynek referense egyértelműen és világosan kompatibilis lenne *a csomag* leíró tartalmával. Az *a csecsemő* névszói csoport – mint a leginkább valószínű antecedens – referense ontológiailag különbözik *a csomag* névszói csoport egy szó szerinti lehetséges referensétől. A koherens olvasat mégis létrejön. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy a befogadó *a csomag* nyelvi kifejezést korreferens direkt anaforaként értelmezi, amely ugyanarra a referensre utal, mint az *egy csecsemő* névszói csoport. A befogadói kognitív aktivitás, erőfeszítés tehát elengedhetetlen ahhoz, hogy az *a csecsemőt-t a csomag* mint anafora antecedensének ismerjük el, ami azonban azzal jár, hogy a szöveg megértése, a feldolgozás is nehezebb, lassabb lesz. A metaforikus anafora referensének azonosítása a vonatkozó kifejezés referensével jelen esetben a befogadóban azt a rekurzív olvasatot indítja el, hogy *a csecsemő* referense és *a csomag* referense valamiféleképpen egybeesik. Ugyanakkor a nyelvi intuíciónk azt sugallja, hogy itt nem pusztán egy korábban ismert elem újraemlítése történik, amire a határozott névelő használatából is következtethetnénk. A metaforikus kifejezés használata sokkal inkább arra utal, hogy új információval bővül a szöveg az anaforikus utalás révén. Ezt a kérdést, vagyis azt, hogy az ilyen típusú, új információt is hordozó metaforikus anaforák utalásrendszere pontosan hogyan ragadható meg, vagyis hogy miként gazdagítja, specifikálja egy adott szövegben a metaforikus anafora az antecedens referensének jelentését, a következő fejezetben tárgyaljuk.

3. Az elméleti keret

Az előző fejezetben leírt megfigyelés leírásához általános kommunikációelméleti keretként a relevanciaelmélet ígérkezik olyan modellnek, amely megfelelően átfogó jelentéstani keretként is szolgál. A metaforikus jelentés megragadá-

sára a relevanciaelmélettel kompatibilis strukturális összehangolás modellje (*structural alignment theory*, vö. Bowdle–Gentner 2005) szolgál, ahogyan ezt Romero és Soria tanulmányára támaszkodva be fogjuk mutatni (Romeros–Soria 2014). Az anaforák szövegbeli funkcióinak megragadására pedig Schwarz kognitív szövegvilág-modellje (Schwarz 2008) az egyik legelterjedtebb elképzelés, amihez mi is kapcsolódni fogunk. Itt most nem foglalkozhatunk a fenti elméletek összekapcsolhatóságának kérdéseivel, és a továbbiakban csak vázlatosan ismertetjük a metaforikus anaforák leírásához legszükségesebb fogalmakat a fenti elméleti keretből. A hangsúlyt ugyanis inkább arra helyezzük, hogy bemutassuk, miként lehet megragadni a segítségükkel a metaforikus anaforák jelentésstruktúráját és szövegbeli funkcióját.

3.1. A strukturális összehangolás elmélete és a relevanciaelméleti keret

A relevanciaelmélet általános kognitív-pragmatikai elmélet, amely átfogó módon kívánja megválaszolni egyfelől azt a kérdést, hogy milyen mentális folyamatokat és reprezentációkat kell előfeltételeznünk ahhoz, hogy modellálni tudjuk a nyelvi jelentések létrejöttét és nyelvi kombinációjukat, másfelől pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják egy-egy jelentés megválasztását vagy létrehozását, illetve megértését az adott nyelvi szituációban. Ennek a nagyívű programnak a részleteibe itt nem bocsátkozunk (vö. Wilson–Sperber 2012), hanem csupán felidézzük, hogy a relevanciaelmélet abból az alapfeltevésből indul ki, hogy egy megnyilatkozás befogadói értelmezését az ún. optimális relevancia elve irányítja: „The presumption of optimal relevance conveyed by each utterance (metaphorical or not) makes the hearer follow a path of least processing effort and when positive cognitive effects are sufficient to give good reasons for the devoted effort, his expectations of optimal relevance are achieved and he stops. In particular, the presumption of optimal relevance gives him the route by which the hearer must enrich the decoded sentence meaning (or logical form) at the explicit level (by disambiguating, assigning reference, and adjusting meanings if needed), and complement it at the implicit level” (Romero–Soria 2014: 490).

Az optimális relevancia elve a metaforikus jelentések használatára is kiterjed, azonban mielőtt erre rátérnénk, fontos rámutatni arra, hogy a relevanciaelmélet klasszikusai elvetették magának a *metafora* kifejezésnek még a használatát is. Sperber és Wilson, valamint Carston mellett érveltek, hogy azok a jelenségek, amelyeket metaforaként ír le a nyelvészeti szakirodalom, megragadhatók átfogó jelentéstani elvekkkel is (Sperber–Wilson 2008, Carston 2002). Ezt a radikális elképzelést sok kritika érte, és többen is igyekeztek összebékíteni a *metafora* terminust a relevanciaelmélet központi, általános nyelvhasználati elveivel (pl. Romero–Soria 2014). Romero és Soria (2014) gondolatmenetét követve mi is

amellett érvelünk, hogy a relevanciaelmélet és a kísérletes kognitív pszichológiai alapokon nyugvó strukturális összehangolás elmélete összekapcsolható és hatékonyan használható a metaforikus anaforák leírásában, mivel választ tud adni arra a kérdésre, hogy

(i) miképpen vagyunk képesek egy olyan megnyilatkozás esetében, mint (1) azonosítani a *csomag* referensét a *csecsemő* referensével, azaz reaktiválni egy korábbi referenst, miközben a két referens alapesetben szemantikailag nem kapcsolódik egymáshoz;

(ii) miképpen ragadható meg az az intuíciónk, hogy a *csomag* kifejezés használata új információkkal gazdagítja a szöveget, azaz, hogy mit jelent az, hogy a metaforikus anafora rematikus elem a szövegben.

Nézzük először is azt a kérdést, hogy miként vagyunk képesek a *csomag* referensét mint a *csecsemő* reaktivált referensét azonosítani. A válasz egyfelől abban az általános humán kognitív képességben gyökerezik, mely szerint relációkat tudunk felállítani olyan dolgok között, amelyek egymástól elkülönítetten is megragadhatók az elme számára. Ez a képesség az analógiák létrehozásának képessége, amelynek szerepét a metaforikus jelentésalkotásban több empirikus kutatás is alátámasztja (Gentner–Bowdle 2008).

A metaforikus jelentésalkotás analogikus modellje szerint a metaforikus jelentés a világról való tapasztalatainkat az elmében reprezentáló fogalmi tartományok egymásra való leképezésének (*mapping*) a fogalmával írható le. Anélkül, hogy a leképezés sokrétű kérdéskörét és történetét akár csak vázlatosan is érintenénk, illetve anélkül, hogy a leképezés különböző formáit ismertetnénk, Romero és Soria metaforaértelmezéséhez csatlakozva a következőképpen írhatjuk le a *csecsemő* referens reaktiválásának metaforikus leképezés révén megvalósuló folyamatát. Először is a metaforikus leképezés során két egymástól függetlenül is megragadható fogalmi tartomány kapcsolódik össze egymással oly módon, hogy az egyik tartomány fogalmi elemeit (a forrástartományét) rávetítjük a másik tartományra (a céltartományra). Nyelvi szinten ez úgy csapódik le, hogy a forrástartomány fogalmi jelentését jelölő nyelvi kifejezéseket használjuk a céltartomány bizonyos tartalmi elemeinek megragadására, azaz tulajdonképpen a forrástartomány nyelvi szemüvegén keresztül azonosítjuk a céltartomány bizonyos elemeit, illetve elemeinek egységét.

A fenti példában a CSECSEMŐ a céltartomány (*target domain* – T), a CSOMAG fogalmi tartománya pedig a forrástartomány (*source domain* – S).² Ez utóbbi tartomány fogalmi alkotóelemeit a következőképpen ragadhatjuk meg (a → után az alkotóelemet megragadó nyelvi kifejezések állnak):

² A fogalmi tartományokat a szakirodalomban megszokott formában, nagybetűvel szedve jelöljük.

- [S1] A csomagok valamilyen értékes dolgot tartalmaznak → *nagy értékű csomag*
 [S2] A csomagolt dolgot óvják a becsomagolással. → *átkötött holmi, csomag*
 [S3] A csomagokra jellemző a nagyságuk. → *nagy csomag, terjedelmes*
 [S4] A csomagokra jellemzők a szállítás körülményeik. → *törékeny, állítva szállítani, konténer*
 [S5] A csomagoknak van feladója, címzettje és szállítója. → *postai csomag, csomagfutár*
 [S6] A csomagokat A helyről B helyre szállítják. → *külföldi csomag, felad*

A CSECSEMŐ céltartományát a következőkkel jellemezhetjük:

- [T1] A csecsemők értékes dolgok. → *drága kincsem, apró kincsem*
 [T2] A csecsemőkre jellemző a ruházatuk. → *pólya, rugdalózó*
 [T3] A csecsemőkre jellemző a nagyságuk, formájuk. → *apró, formás,*
 [T4] A csecsemők hordozása, szállítása speciális eszközt igényel. → *babakocsi, hordozó*
 [T5] A csecsemők ellátásra szorulnak. → *anya, apa, nagymama, nagypapa*
 [T6] A csecsemőket A helyről B helyre vinni, tenni kell. → *felvitte az emeletre, átrakta a kiságyból a kanapéra.*³

Ha egy kommunikációs helyzetben össze kívánjuk kapcsolni egymással a CSECSEMŐ és a CSOMAG fogalmi tartományait, akkor a céltartományt és a forrástartományt strukturálisan összehangoljuk egymással, és az összehangolás eredményéből azokat az elemeket emeljük ki és verbalizáljuk, amelyekre a beszélő, illetve a befogadó szerint a beszédhelyzetben az adott ponton szükség van. A strukturális összehangolás első lépése tehát a forrástartomány általános leképezése a céltartományra, amivel tulajdonképpen a két tartomány összehangolásának lehetősége tételeződik, illetve kijelölődnek a leképezés határai (*structural parallelism*). A forrás- és a céltartomány leképezésének alapkövetelménye a strukturális koherencia: „Coherence is an inferential requirement for mappings to determine what features of the source domain fit or correspond to the features of the target domain: we can only transfer information that does not make our conception of the actual target domain incoherent” (Romero–Soria 2014: 501).

Miként ez a két fogalmi tartomány jelentéskomponenseinek fenti – csupán illesztettratív – áttekintéséből is kiderül, a két tartomány több szempontból is összekapcsolható egymással metaforikusan, hiszen megvan köztük az a strukturális párhuzam, amelyet a modell a metaforikus projekció előfeltételül szab.

A metaforikus leképezhetőség megállapítását – a modell szerint – második lépésként azoknak az elemeknek a kiemelése (*highlighting*) követi, amelyeket az

³ A tartományok fogalmi alkotóelemeinek sorrendje itt csupán szemléltetési célokot szolgál, nem jelent sem hierarchikus, sem fontossági sorrendet. Azt kívánjuk a két listával szemléltetni, hogy mely elemek azok, amelyek az összehangolást lehetővé teszik.

adott beszédhelyzet kommunikációs sikeressége az optimális relevancia elve alapján értelmezői szempontból megkíván. Az értelmezői szempont nem más, mint az értelmezőnek a szövegelőzmények alapján és a szituációban aktivált tudásának az összekapcsolása egy tudásbázissá, amelyből kiindulva az értelmező a szituáció következő szakaszával szemben elvárásokat tételez. Ezeket az elvárásokat a metaforikus anafora esetében az értelmező úgy érvényesíti, hogy az antecedens, azaz a CSECSEMŐ fogalmának a szituációhoz illesztett értelmezését a CSOMAG egy olyan értelmezésével kapcsolja össze, amelyben a CSOMAG forrástartományának csak azok az elemei emelődnek ki, amelyek kompatibilisek a CSECSEMŐ-nek a korábbiakban megalkotott szituatív jelentésértelmezésével, és illeszkednek a szituáció adott pontján aktív tudásbázissal.

Modelljünkben Romero és Soria ezt a jelentéstranszferálási folyamatot egy F funkcióval jelölik, ami egymáshoz rendezett párok sorozatát hozza létre úgy, hogy a forrástartomány egyes elemeit hozzárendeli a céltartomány egyes elemeihez ($S \rightarrow T$). Az (1)-es példában ilyen leképeződésként értelmezhető *a csomag* \rightarrow *újszülött*. Az, hogy a két tartomány között fenntartható a leképezés viszonya, abból is látszik, hogy további, a már kiemelt strukturális párhuzamhoz illeszkedő rendezett párhoz hozzárendelhető nyelvi kifejezést is be tudunk illeszteni a példánkba, ami praktikusán azt jelenti, hogy a metafora nyelvi kiépítésével kiegészíthető vagy akár folytatható is lesz a szöveg:

- (2) *Az apró csecsemő édesen aludt a babakocsiban. A törékeny csomag meg sem mozdult, csak halkán szuszogott. A baba lába kilógott a takaró alól, ezért az anya óvatosan megigazította a csomagolást.*

Eddig amellet érveltünk a strukturális összehangolás modellje alapján, hogy lehetséges a CSECSEMŐ és a CSOMAG tartományainak metaforikus egymásra vetítése. A metaforikus projekcióval a CSECSEMŐ fogalmi tartománya a CSOMAG fogalmi tartománya alapján részben újrastrukturálódik, ami által egy konstruált jelentés jön létre, melyet a modellben a relevanciaelméletből kölcsönzött *ad hoc* jelentésnek tekintenek. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a CSECSEMŐ fogalmi tartományának olyan jelentéskomponensei emelődnek ki, mint [S2], azaz: A csomagolt dolgot óvják a becsomagolással \rightarrow *átkötött holmi, csomag*. A CSECSEMŐ további szituatív illeszkedő jelentéskomponensei ehhez a kiemelt jelentéshez képest alkotják meg az anaforikus utalás számára a CSECSEMŐ ad hoc jelentését, amely tehát a CSOMAG révén válik hozzáférhetővé, és válik egyúttal a szövegben *a csomag* kifejezés referensévé.

Összességében tehát egyfelől azt tekinthetjük igazoltnak, hogy (1)-ben a CSECSEMŐ és a CSOMAG összekapcsolása a jelentések szintjén elképzelhető, és mivel egyébként sincs más olyan konkurens kifejezés, amely *a csomag* névszói csoport anaforikus referenseként funkcionálhatna, jól motiváltnak tűnik a

csecsemő referensét mint reaktivált referenst értelmezni. Ezt az is alátámasztja, hogy ha kiegészítjük a példát egy konkurens antecedens kifejezéssel, akkor a példa nyelvi elfogadhatósága megkérdőjelezhető lesz, mivel a befogadó elbizonytalanodik, hogy a CSECSEMŐ vagy a KISCICA, esetleg egyszerre mindkét fogalom metaforikus újraértelmezését szándékolja-e a beszélő a CSOMAG jelentése révén:

- (3) (?) *A csecsemő és a kiscica édesen aludt a babakocsiban. A csomag meg sem mozdult, csak halkán szuszogott.*

Másfelől az is belátható a fentiek alapján, hogy – bárhogyan is álljon a helyzet (3) elfogadhatóságával – az anaforikus utalás csak akkor működőképes, ha a befogadó *a csomag* referensét a metaforikus projekció révén részben újraértelmezi. Az (1)-ben a CSECSEMŐ metaforikus újraértelmezése az anaforikus utalásban a CSOMAG fogalmi tartományára támaszkodva jön létre. Azaz *a csecsemő* referense úgy reaktiválódik, hogy a metaforikus projekció révén létrejövő *ad hoc* CSECSEMŐ jelentés válik a CSOMAG jelentésének szövegbeni referenciájává.

A referens kijelölésében, reaktiválásában erre – azaz a CSOMAG – metaforikus jelentésére támaszkodik a befogadó, amikor fenn akarja tartani a kommunikációt. Ez az a pont, ahol visszakanyarodunk az optimális relevancia elvéhez. Úgy tűnik, hogy az optimális relevancia elve az olyan anaforikus utalások esetében, amelyeknél egy névszói csoportnak látszólag nincs egyértelműen azonosítható antecedense a szövegelőzményben, arra ösztönzi az értelmezőt, hogy strukturális párhuzamok keresésével jelölje ki a potenciális antecedenst, és állítsa elő az anaforikus utalás relációját (vö. Haase 2020: 71–73). És ha a metaforikus projekció az, amelyik elegendő kognitív hatást tud kiváltani az adott beszédhelyzetben, az értelmező olyan kifejezést keres a szövegelőzményben, amelyik betöltheti a metafora céltartományának a szerepét. Az értelmezőt ezen kifejezés megtalálásában a szöveg szerveződése is segíti, amelyet a következő fejezetben világitunk meg.

3.2. Schwarz szövegvilág-modellje

A szövegekről, szövegtípusokról való tudásunk minden szövegértelmezéskor aktiválódik, és jelentős szerepet játszik a szövegek egyes részeinek értelmezésében is. A szövegek értelmezésekor a befogadó egy szövegvilág-modellt alkot, amelyen olyan mentális reprezentációt értünk, melybe a befogadó integrálja a szövegben fellelhető szemantikai információkat, valamint a szövegen kívüli, pragmatikai tudást is. Ez utóbbi annak érdekében aktiválódik, hogy a szövegnek minél koherensebb olvasata jöjjön létre, egy olyan olvasat, amely jól illeszkedik a befogadó tudásához és elvárásaihoz. A szövegvilág-modellre tehát úgy tekint-

hetünk, mint a szövegben megjelenő referensek és a szituáció egy bővített, kiegészített mentális reprezentációjára (Skirl 2007: 112), melynek ismeretében a befogadó képes következtetéseket megfogalmazni a szöveg mondanivalójáról általában, és képes az egyes szöveghelyeken értelmezői döntéseket hozni, amelyek a tudásához és az elvárásaihoz kapcsolódnak.

Az, hogy a szövegértés során milyen mentális szövegvilág-modell jön létre, nagyban függ az adott szöveg típusától (ld. Skirl 2007: 113). A szövegtípus, illetve a róla való tudásunk – amely pragmatikai, azaz a nyelv használatáról való tudásnak tekinthető – a szöveg befogadásának első pillanatától befolyásolja a szöveg alapján kialakított mentális reprezentációt, azt is tehát, hogy egy adott határozott névszói csoportot metaforikusan vagy szó szerint értelmezzünk-e. Az alábbi példát tekintve:

- (4) *A boszorka suhintott egyet a varázspálcájával, és pillanatokon belül ott rotyogott a főzet az üstben.*

Ha a fenti példa egy mesében szerepel, akkor a kiemelt főnévi csoportokat szó szerint értelmezhetjük. A meséről mint szövegtípusról való tudásunk alapján ugyanis feltételezzük, hogy a szereplők, tárgyak, állatok között szerepelni fognak varázslatos lények, mágikus rekvizitumok, melyek a valóságban nem fordulnak elő. Szövegvilág-modellünk tehát a kezdetektől tekintetbe veszi a szövegtípust, ami tehát azt jelenti, hogy a létrejövő mentális reprezentáció számol jelen esetben a mesevilág fiktív entitásainak ontológiai státuszával. A befogadó konstruktivitása révén a kiemelt névszói csoportok referenseinek szó szerinti értelmezésével jön létre egy koherens olvasat, melynek kialakításakor a szövegtípusról való tudás kulcsszerepet játszik.

Egy nem fiktív szöveg esetében a koherens olvasat akkor jön létre, ha a kiemelt névszói csoportok referenseit metaforikusan értelmezzük. Tegyük fel, hogy a szövegben leírt szituációban egy nő szerepel, aki a konyhában sűrög-forog. Fakanalával egy fazékban kavargatja az éppen készülő levest, amely nem sokkal később tálalásra kész is. Ha a szövegben a későbbiekben a nőre, a fakanalára, a készülő levesre, illetve a fazékra a (4) példában kiemelt kifejezésekkel utalunk vissza, akkor ezeket metaforikusan kell értelmezni ahhoz, hogy őket plauzibilisen integrálni tudjuk a szövegvilág-modellbe. A szövegtípus meghatározó tehát a metaforikus anaforák azonosításában és értelmezésében. Így hoz döntést a mentálisan megkonstruált szövegvilág-modell háttere előtt a befogadó arról, hogy a fenti, az (1)-ben megjelenő határozott névszói csoport metaforikus anaforaként azonosítható-e.

A szövegtípus mellett azonban a szöveg témája is fontos szerepet játszik a szövegvilág-modell létrehozásában. A már gyakran a szöveg címében megjelenő

szövegtéma az, amely érdemben befolyásolja a metaforikus anaforák recepcióját (Skirl 2007: 113).

(5) EGY NAP AZ ÓVODÁBAN

A gyerekek ma nagyon szertelenek. A méhecskék egész nap zsonganak.

(6) EGY ZAJOS NAP

A gyerekek ma nagyon szertelenek. A méhecskék egész nap zsonganak.

Az (5) példában a *méhecskék* metaforikus anaforaként való értelmezése eredményezi a plauzibilis olvasatot. A (6) példában olyan entitások jelennek meg egymás után, melyek a címbe szereplő tulajdonsággal bírnak, tehát zajosak: a gyerekek, illetve a méhecskék. Ez utóbbit itt szó szerint, mint újonnan bevezetett referenst értelmezzük.⁴

4. A metaforikus anafora mint szemantikai-pragmatikai interfész jelenség

Már fentebb is szó esett róla, hogy metaforikus anaforák esetében az anafora és antecedense között nincs szemantikai kompatibilitás (ld. *a csomag – egy csecsemő*). Annak érdekében azonban, hogy létrejöhessen egy konzisztens és koherens szövegolvasat, a befogadó a kérdéses referenciális névszói csoportot (*a csomag*) metaforikusan fogja értelmezni, amely olvasat így pragmatikailag motivált lesz, hiszen az, hogy egy szöveg koherenciát mutasson, továbbra is a szövegértelmezés egy általános pragmatikai elve. Összességében az a kép rajzolódik ki előttünk, hogy az anaforikus utalás (így a metaforikus anaforák is) egyszerre igényelnek értelmezést a jelentésalkotás, valamint a szövegértelmezés szintjén is, ezért a jelenségkör szemantikai-pragmatikai interfész jelenségnek tekinthető (Skirl 2007: 109).

Egy határozott névszói csoportról a befogadónak el kell döntenie, hogy egy újonnan bevezetett referenst jelöl, vagy egy már bevezetett referensre visszautaló anaforának tekinthető. Metaforikus anaforák esetében ez a döntés összetett, hiszen ahhoz, hogy a névszói csoportot anaforaként értelmezzük, egyfelől meg kell találnunk antecedensét, másfelől pedig meg kell határoznunk a névszói csoport metaforikus leíró tartalmát (Skirl 2007: 110).

Az anaforahasználat szövegszintű jelenség. A mondat szintjén kontextus vagy kotextus hiányában nem azonosítható egy metaforikusan használt referen-

⁴ Megemlítjük, hogy miután egy határozott főnévi csoportot metaforikus anaforaként értelmeztünk a szövegvilág-moddal a háttérben, az, hogy mennyire könnyen értjük meg, értelmezzük az anaforát, a metaforikus használata konvencionálisától függ. Általános szabályként megfogalmazható, hogy minél konvencionálisabb egy metafora, annál könnyebb lesz megérteni. Példáért és további magyarázatért ld. Skirl (2007: 113–114).

ciális névszói csoport. Ugyan az ígére vonatkozó szemantikai korlátozások megsértése néhány esetben utalhat arra, hogy metaforikus olvasattal van dolgunk, de a mondat szintjén nem világos, hogy az alanyt, az állítmányt, esetleg mindkettőt kell-e metaforikusan értelmeznünk (példáért ld. Skirl 2007: 110). Az első példában a *mozdul*, illetve a *szuszog* igékre vonatkozó szemantikai korlátozásokat sérti meg az alany, vagyis a *csomag*, mivel mindkét ige olyan alanyt kíván, mely az EMBER vagy ÁLLAT kategóriákba sorolható.

Ezenfelül a fent említett korlátozások megsértése egyáltalán nem garancia a metaforikus olvasatra. Szövegtípustól függően, melynek sajátosságai annak a pragmatikai tudásnak a részei, amit a befogadó a szövegértés során aktivál, egy más helyütt metaforikus anaforaként értelmezett névszói csoport szó szerinti olvasatot is kaphat, ha a szöveg koherenciája ezt megkívánja (ld. Skirl 2007: 110–111).

Továbbá előfordulhat az is, hogy a metaforikus anafora nem is sérti az ígére vonatkozó szemantikai korlátozásokat:

(7) *A csecsemő édesen aludt a kocsiban. A csomag a hátsó ülésen pihent.*

A *pihen* ígére vonatkozó szemantikai korlátozásokat nem sérti a *csomag* mint alany, a *csomag* névszói csoportot az első mondat alapján, illetve további kon- vagy kotextus hiányában értelmezhetjük metaforikus anaforaként (Skirl 2007: 111).

Mint ahogy a metaforikus anaforák azonosítása, úgy leíró tartalmuk megértése, meghatározása is túlmutat a mondathatáron. Tekintsük a következő két példát:

(8) *A fiú belépett a terembe. A szikla lassú léptekkel közeledett a pulpitushoz. A legimpozánsabb ember volt, akit valaha láttam.*

(9) *A fiú belépett a terembe. A szikla lassú léptekkel közeledett a pulpitushoz. A legfélelmetesebb ember volt, akit valaha láttam.*

A (8) és (9) példákban a *szikla* névszói csoport leíró tartalma az utolsó mondatból mint kotextustól függ. Mindkét példában a *szikla* anaforaként szolgál, antecedense az első mondatban szereplő *a fiú*. A (8) példában a metaforikus anafora a fiú egy pozitív, a (9) példában ugyanez az anafora a fiú egy negatív vonását hordozza inkább (Skirl 2007: 111).

Figyelemre érdemes, hogy a *szikla* névszói csoport metaforikus értelmezésekor nem a SZIKLA (szó szerint értendő) ontológiai tulajdonságai az alapvetőek. A szövegben megjelenő fiú nem olyan tulajdonságokkal lesz felruházva, mint KEMÉNY, NEM EMBERI, ÉLETTELEN stb. Inkább olyan pszichikai, jellembeli tulajdonságok fognak rá vonatkozni, mint ÉRZÉKETLEN, SZÍVTELEN, FÉLELMETES, KARIZMATIKUS stb. Egy (szó szerint vett) szikla ez utóbbi tulajdonságokkal nyilvánvalóan nem rendelkezik, csak megszemélyesítés révén

ruházható fel velük. A szikla felruházása ezen tulajdonságokkal nem a metaforikusán értelmezendő mondat propozíciójából adódik, hanem a befogadó kognitív aktivitása révén jön létre. Schwarz (2008: 70) alapján a metaforikus olvasatnál a teljes konceptuális reprezentáció révén létrejött többlet jegyek, tulajdonságok a meghatározók. Schwarz emergens jegyekről beszél, amelyek nem közvetlenül az egyes bázisjelentésekből, ill. konceptusokból vezethetők le, hanem a kontextus által indukált specifikus relációk révén konstruálódnak.⁵ A (8) és (9) példákban ilyen emergens jegy az IMPOZÁNS, illetve a FÉLELMETES.⁶

Anélkül, hogy a metaforikus projekció eredményeként megjelenő emergens jegyek kérdéskörével részletesebben is foglalkoznánk – ehhez lásd Skirl a témában íródott disszertációját (Skirl 2009) –, vegyük észre, hogy a korábban már elemzett (1) és (2) példákban nem lépnek fel olyan emergens jegyek, amelyek sem a forrás-, sem pedig a céltartományhoz nem köthetők. Annyit tehát leszögezhetünk, hogy a metaforikus anaforák esetében nem feltétlenül szükséges emergens jegyeknek megjelenniük. Azonban felmerül a kérdés, amelyet tanulmányunk elején a nyelvi intuíciónkra hivatkozva már felvetettünk: Mit jelent az, hogy a metaforikus anafora rematikus elem, azaz új információval gazdagítja a szöveget? Úgy véljük, hogy a válasz a metaforikus projekcióban keresendő. A strukturális összehangolás révén ugyanis a forrástartomány számára (CSOMAG) megnyílik a céltartomány (CSECSEMŐ) jelentéskomponenseinek a szituációhoz illeszkedő újraértelmezése. Így a CSOMAG jelentésstruktúrája a metaforizáció révén új referenst képes elérni, mégpedig a CSECSEMŐ fogalmi tartományának referensét. A szövegben az előzményekhez képest tehát a metaforikus anafora azzal hoz új információt, hogy egy a *csomag* kifejezés számára korábban nem elérhető referenst tesz elérhetővé. A referens elérése pedig azáltal jön létre, hogy – esetünkben – egy bizonyos jelentésjegy a forrástartományból kiemelődik, és a céltartományban fókuszálódik: [S2] A csomagolt dolgot óvják a becsomagolással → *átkötött holmi, csomag*. A fókuszált tulajdonságjegy révén pedig a szöveg tematikus kifejlése is a szövegalkotó által szándékolt irányba mozdul el. Mindent összevetve a metaforikus anafora tehát

⁵ Vö. Skirl (2009: 9) emergenciameghatározásával is: egy fogalmi rendszer magasabb szintű egységeiben (például egy metaforában) olyan tulajdonságjegyek lépnek fel, amelyek nem fordulnak elő a rendszer – ezeknek a nagyobb egységeknek létrehozásában közreműködő – kisebb egységeiben, és a kisebb egységek egyszerű kombinációjával sem hozhatók létre, illetve nem jósolható meg a megjelenésük minden további nélkül.

⁶ Asher és Lascarides (2001) odáig mennek, hogy egy névszói csoport metaforikus használatának lehetőségeit, korlátozásait lexikon formájában rögzítenék. Ezeket a korlátozásokat „metaforikus lexikális szabályok”-nak (*Metaphorical Lexical Rules*) nevezik. Elismerik azonban, hogy a metaforikus leíró tartalmakat nem lehet egy lexikonban rögzíteni, mivel azok az őket körülvevő, ill. tartalmazó szemantikai ko-textustól, illetve pragmatikai kontextustól függenek. Egy adott kifejezés konvencionális metaforikus használatának rögzítésére azonban alkalmasak (lehetnek) a metaforikus lexikai szabályok. (ld. Skirl 2007: 111).

nem feltétlenül csak új jelentéssel (emergens jegyek révén), hanem a szövegprogresszió új irányának rögzítésével is újat hozhat a szövegben.

5. Összegzés

Összefoglalva elmondható, hogy a metaforikus anaforák azonosítása és megértése olyan jelenség, amely a szemantikai és a pragmatikai eszközök összehangolt alkalmazásával lehetséges. A megnyilatkozásban megjelenő szemantikai információk, továbbá a nyelvhasználat általános pragmatikai elvei, valamint a szövegtípusokról, szövegalkotó elvekről létrejött tudás és a szöveg tematikájából adódó elvárások azok az elemek, melyeket a befogadó figyelembe vesz akkor, amikor felépíti a szöveg egy – megítélése szerint – teljes és koherens olvasatát, és ezekre támaszkodik akkor is, amikor azonosít és értelmez egy metaforikus anaforát a szövegben.

Egy metaforikus anafora esetében a szemantikai információ hordozója maga a névszói csoport, illetve a mondat, amelyben megjelenik, továbbá a kotextus, a szövegvilág, azaz a metaforikus anaforát tartalmazó megnyilatkozást megelőző és az azt követő mondat(ok). Mindezen információk szolgáltatják az explicit alapot a metaforikus anafora értelmezéséhez. A pragmatikai információ egyfelől olyan pragmatikai elvekből áll, mint az optimális relevancia elve, de ide tartoznak olyan kontextuális tényezők is, mint a szövegtípusról való tudás, a kommunikatív helyzet, illetve a világról való általános, enciklopédikus tudás. Ezekre mind szüksége van a befogadónak annak érdekében, hogy kiegészítse, pontosítsa, illetve gazdagítsa a szöveg által nyújtott információmennyiséget (Skirl 2007: 112).

A metaforikus anaforák értelmezéséhez a szövegvilág-modell szolgáltatja a hátteret, az értelmezésük azonban új információval is gazdagítja a meglévő szövegvilág-modellt. Egy már bevezetett referensre való visszautalás a szövegkontinuitást szolgálja, a metaforikus anaforák leíró tartalma azonban a szövegprogresszióhoz járul hozzá, amennyiben a referens mentális reprezentációját újabb, specifikáló információkkal bővíti. A metaforikus leíró tartalom megragadásában meghatározóak lehetnek a teljes konceptuális reprezentáció révén létrejött többlet jegyek. Ezek az ún. emergens jegyek (Schwarz 2008: 70), amelyek nem közvetlenül az antecedens és az anafora bázisjelentéseiből, ill. konceptusaiból vezethetők le, hanem a kotextus által indukált specifikus viszonyok révén jönnek létre, „bukknak fel”. Ugyanakkor, amint ezt az (1) és (2) példák mutatják, azal is új információ jelenik meg a szövegben, hogy a metaforikus anafora egy mindkét tartományban meglévő tulajdonságjegyet emel ki. A különbséget talán abban lehetne megragadni, hogy míg az emergens tulajdonságokat felmutató metaforikus anaforák a propozíciók szintjén gazdagítják a szöveget új információval, addig a fókuszált tulajdonságot utalással rögzítő metaforikus anaforák a szöveg tematikus kifejlésének várható irányát értelmezik újra.

Mindezek alapján a metaforikus anaforák egyértelműen a progresszív anaforák körébe sorolhatók, kettős szövegszintű szerepük vitathatlan. Még akkor is a koherenciateremtés és -fenntartás hatékony eszközeinek tekinthetők, ha feldolgozásuk meglehetősen nagy kognitív erőfeszítést kíván a befogadótól. Ezt kompenzálja azonban az a leíró tartalom, amely a mentális reprezentációt differenciálja, új információval gazdagítja, természetesen a befogadó kognitív kreativitása, konstruktivitása révén.

Irodalomjegyzék

- ASHER, N.–LASCARIDES, A. 2001. Metaphor in discourse. In: Bouillon, P.–Busa, F. (eds.): *The Language of Word Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press. 262–290.
- BORODITSKY, L. 2000. Metaphoric structuring: understanding time through spatial metaphors. *Cognition* Vol. 75. 1–28.
- BOWDLE, B. F.–GENTNER, D. 2005. The carrier of metaphor. *Psychological Review* Vol. 112. 193–216.
- BUDIU, R.–ANDERSON, J. R. 2002. Comprehending anaphoric metaphors. *Memory and Cognition* Vol. 30. 158–165.
- BUDIU, R.–ANDERSON, J. R. 2003. Verification of Sentences Containing Anaphoric Metaphors: An ACT-R Computational Model. In: Detje, D.–Doerner, D.–Schaub, H. (eds.): *Proceedings of the Fifth International Conference on Cognitive Modeling*. Bamberg: Universitätsverlag. 39–44.
- CARSTON, R. 2002. *Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication*. Oxford: Blackwell.
- CORRAZZA, E.–GENOVESI, CH. 2020. On anaphors linked to names metaphorically. *Organon F*. Vol. 28 No. 1. 253–268.
- GENTNER, D.–BOWDLE, B. 2008. Metaphor as structure-mapping. In: Gibbs, R. W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 109–128.
- GLUCKSBERG, S. 2001. *Understanding Figurative Language. From Metaphors to Idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- GIBBS, R. W. 1994. *The Poetics of Mind. Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HAASE ZS. 2012. A névmás mint indirekt anafora. In: Dobi E. (szerk.): *Officina Textologica 17. A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió*. Debrecen: Debreceni Egyetemi K. 116–138.
- HAASE ZS. 2016. A komplex anaforák koherenciateremtő szerepéről. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 19. Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 178–194.

- HAASE ZS. 2020. A szöveggé szerveződés típusai. Szövegstruktúra és anaforikus utalás. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 21. Tanulmányok Petőfi S. János emlékére*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 70–84.
- KOCSÁNY P. 1995. A metafora célja. In: Laczkó K. (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 242–248.
- KÖVECSESE, Z. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex K.
- LAKOFF, G. 1993. The contemporary theory of metaphor. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 202–251.
- LAKOFF, G.–JOHNSON, M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- ROMERO, E.–SORIA, B. 2014. Relevance Theory and metaphor. *Linguagem em (Dis)curso* Vol. 14. No. 3. 489–509.
- SCHWARZ, M. 2008. *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Tübingen: A. Francke.
- SEARLE, J. R. 1979/1993. Metaphor. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 83–111.
- SKIRL, H. 2007. Metaphorical anaphors. A phenomenon of the semantics-pragmatics interface. In: Schwarz-Friesel, M.–Consten, M.–Knees, M. (eds.): *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference*. Amsterdam: John Benjamins, 103–119.
- SKIRL, H. 2009. *Tübinger Beiträge zur Linguistik 515. Emergenz als Phänomen der Semantik am Beispiel des Metaphernverstehens. Emergente konzeptuelle Merkmale an der Schnittstelle von Semantik und Pragmatik*. Tübingen: Narr.
- SPERBER, D.–WILSON, D. 2008. A deflationary account of metaphors. In: Gibbs, R. W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 84–105.
- WARREN, B. 2004. Anaphoric pronouns of metonymic expressions. *metaphorik.de* Vol. 7. 105–114.
- WILSON, D.–SPERBER, D. 2012. *Meaning and Relevance*. Cambridge: Cambridge University Press.

Metaphorical Anaphors – Research Perspectives

Metaphorical anaphors are identified by Skirl (2007) as a special case of textual anaphors which have not yet been investigated thoroughly either by linguistic theories of metaphor or by theories of anaphors with a text linguistic basis. Taking Skirl's observations as a starting point and applying them to Hungarian, we use the text-world model of Monika Schwarz (2008) to argue that metaphorical anaphors can be considered as a type of progressive anaphor,

which – similar to other types of progressive anaphors – enrich the text-world model with a rhematic (comment) element, thus serving continuity and progression within a text simultaneously.